

УДК 37.032-053.66-792.8

РОЛЬ ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА У ФОРМУВАННІ ГАРМОНІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ

Лариса Гусаченко

старший викладач кафедри музики і хореографії
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»,
м. Слов'янськ, Україна

Поліна Воротняк

студентка факультету початкової, технологічної та професійної освіти,
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»,
м. Слов'янськ, Україна

Анотація. У статті представлено погляд на проблему використання хореографії у вихованні гармонійної особистості. Розкрито міцні зв'язки між хореографією та музикою, завдяки яким вирішується питання естетичного розвитку дитини. Автор статті приділяє велику увагу інтелектуальному, моральному, фізичному вдосконаленню вихованців, що, на його погляд, є головними засобами в розкритті творчого потенціалу індивіда. Зосереджено увагу на різнобічному розвитку як обдарованих дітей, так і недостатньо розвинутих у фізичному та творчому сенсі. Визначено домінантність танцювальної творчості щодо формування емоційно-чуттєвої сфери дітей, їхнього фізіологічного та психічного здоров'я. Проаналізовано взаємозв'язок хореографії не лише з музикою, але й з образотворчим, театральним мистецтвом та естетичною культурою дітей.

Ключові слова: хореографія; творча особистість; музичне мистецтво; гармонійність; культура.

РОЛЬ ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО ИСКУССТВА В ФОРМИРОВАНИИ ГАРМОНИЧНОЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Лариса Гусаченко

старший преподаватель кафедры музыки и хореографии
ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»,
г. Славянск, Украина

Полина Воротняк

студентка факультета начального, технологического
и профессионального образования,
ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»,
г. Славянск, Украина

Аннотация. В статье представлен взгляд на проблему использования хореографии в воспитании гармоничной личности. Раскрыты тесные связи между хореографией и музыкой, благодаря которой решается вопрос эстетического развития ребенка. Автор статьи уделяет большое внимание интеллектуальному, моральному, физическому совершенствованию воспитанников, что на его взгляд является основополагающим способом в раскрытии творческого потенциала личности. Исследователь вышеобозначенной темы акцентирует свое внимание на разностороннем развитии как особо одаренных детей, так и недостаточно развитых в физическом и творческом смысле. В статье определяется доминантность танцевального творчества в вопросах формирования эмоционально-чувственной сферы детей, их физиологического и психического здоровья. Анализируется связь хореографии не только с музыкой, но и с изобразительным, музыкальным, театральным искусством и эстетической культурой детей.

Ключевые слова: хореография; творческая индивидуальность; музыкальное искусство; гармоничность; культура.

THE ROLE OF CHOREOGRAPHIC ART IN DEVELOPING A HARMONIOUS PERSONALITY IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Larysa Husachenko

Senior Lecturer of Music and Choreography Department
SHEE “Donbas State Pedagogical University”
Sloviansk, Donetsk Region, Ukraine

Polina Vorotniak

Student of the Primary, Technology and Professional Education Department,
SHEE “Donbas State Pedagogical University”
Sloviansk, Donetsk Region, Ukraine

Abstract. The article presents an outlook on the issue of a personality’s harmonious development which is extremely complex and versatile. The opportunity of developing the personality needs a comprehensive understanding of children’s psychology at all stages of maturation, from kindergarten to the highest educational establishments. In the 20th century A. Lunacharskyi, S. Shatskyi, A. Makarenko contributed to the development of the theory of harmonious upbringing and implementing this theory into life. Similar ideas as for realization of a personality’s harmonious development were disclosed in works by V. Sukhomlynskyi, P. Atutov and M. Skatkin.

The aim of the article is to make an emphasis on the discipline of dance education cycle in the context of a harmonious personality; to identify effective combination of music and dancing in fostering emotional, creative and aesthetic components that contribute to the harmonious development of the young generation.

The main focus of the author in this article is made on the intellectual, moral and physical growth of pupils which, in her opinion, is the fundamental way of revealing the creative potential of a personality. The author focuses her attention on the well-balanced development of both, the gifted children, and those who are not sufficiently advanced in the

physical and creative aspects. The article defines the dominance of dance creativity while forming children's emotional-sensory sphere and their physiological and mental health. The analysis of choreographic communication is made not only with music, but also with graphic, musical, theater and esthetic culture of children.

It is shown that the art of dance can't exist without music. So the success of teaching the choreography depends on the quality of the tandem of a dance teacher and an accompanist. The success of the children in this creative initiative largely depends on how competently, clearly and emotionally the accompanist feels a process of study, how he/she can help children to feel the music and reflect it in the dance plastic.

The following conclusions are made: there is a clear positive effect of the influence of dance classes on emotional, aesthetic perception, on children's physical development and their health. The mixture of all these qualities creates the basis for their interactions, which is the main content of the harmonization of a personality's development.

Key words: choreography; creative individuality; music; art; harmony; culture.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Важливим компонентом культури кожної нації є мистецтво, що виражає національну ідентичність та є показником духовних цінностей людської спільноти. В умовах постійних соціокультурних змін, характерних для бурхливого ХХІ століття, збереження власних духовних, національних та естетичних орієнтирів набуває неабиякої актуальності. Чільне місце у виховному процесі посідає проблема всебічного та гармонічного розвитку особистості, що вступає в суспільне життя сучасного культурного простору України. Вагому роль у контексті обраної проблеми має залучення майбутнього покоління до досвіду людства, засвоєння та переосмислення естетичних і загальнолюдських цінностей, де народні знання та мудрість відкривають нам народну творчість через мистецтво хореографії.

Окреслена проблема – це проблема гармонійного розвитку особистості, вона є винятково складною та багатогранною. Розкриття її змісту потребує всебічного розуміння психології дитини на всіх етапах її дорослішання: від дитячого садка до закінчення вищого навчального закладу. Пріоритетне місце у вирішенні цієї проблеми надано саме хореографії як виду мистецтва, що позитивно впливає на емоційну, творчу, художньо-естетичну сфери дитини та на стан її здоров'я.

Навчання високому мистецтву – танцю – відбувається паралельно з музично-естетичним вихованням, що без сумніву сприяє вдосконаленню тіла дитини та її духовному зростанню. А це, насамперед, надає впевненості у власних силах, даючи поштовх до постійного самовдосконалення та зростання здорової самооцінки дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, ідея виховання гармонійної людини корінням сягає античності. Зокрема, ще Платон уважав показником повноцінності розвитку особистості гармонію інтересів держави і громадянина, краси духовної і фізичної. Арістотель пропонував гармонійно розвивати три сторони виховання, а саме: фізичну, моральну і розумову. Піфагорійці розглядали музику як засіб досягнення гармонії особистості. Конфуціанці, передусім, найважливішим принципом гармонійного розвитку суспільства вважали суворе підпорядкування нижчих верств вищим, а мистецтво – одним із кращих засобів виховання людей.

Давньогрецька цивілізація стала тим часом, коли розвиток емоційно-чуттєвої сфери особистості філософи пов'язували з танцювальною творчістю. І. Герасимова зазначає, що в античні часи для відкриття органів духовного сприйняття широко використовувалися пластичні засоби танцю. Під зазначеним філософи і педагоги розуміли те, що в духовній людині повинна виявитися глибока тілесність – тілесність другого порядку, яка має сяяти і світитися емоціями та почуттями.

Цікавою була й позиція мудреців середньовічного Близького Сходу, які стверджували, що мистецтво, зокрема музика, повинна заспокоювати людей, робити максимально гармонійними їхні стосунки.

Мистецтво і в подальшій епохи займало значне місце в житті людини, виконуючи свої важливі функції, зокрема – спрямовувати індивіда на гармонійний зв'язок із навколишнім середовищем та іншими людьми.

Естетичні фактори розвитку особистості в ХХ столітті вивчав К. Ушинський, який визначав природу як естетичне джерело емоційних переживань людини. Педагог був переконаний, що прекрасне сприяє виникненню гармонійних естетичних почуттів, які є вищою категорією особистісних якостей. Він також наголошував, що школа повинна виховувати дитину з глибоко розвиненою емоційною сферою, і саме на цій підставі К. Ушинський уже тоді пропонував упроваджувати в шкільну освіту предмети мистецького, художнього та творчого спрямування.

У ХХ столітті суттєвий внесок у розробку теорії гармонійного виховання особистості взагалі та втілення цієї теорії в життя зокрема здійснювали А. Луначарський, С. Шацький, А. Макаренко та інші дослідники. Вони були переконані, що вкрай важливо залучати людину до прекрасного в житті і в мистецтві.

Подібну позицію щодо реалізації ідеї гармонійного розвитку особистості висвітлено в працях В. Сухомлинського, П. Атутова, М. Саткіна. Ці вчені також зазначали, що всебічний розвиток особистості передбачає розквіт усіх духовних сил і здібностей людини, її гармонійний фізичний розвиток, формування моральності, естетичних смаків, творчого ставлення до кожної справи.

Питання, які розглянуто в статті, привертало увагу багатьох представників зарубіжного та вітчизняного наукового кола – педагогів, психологів, футурологів, мистецтвознавців та інших фахівців. Вони звертали увагу на значущість ролі мистецтва, зокрема хореографічного, у реалізації гармонійного розвитку особистості як кінцевої мети всіх педагогічних зусиль. Так, П. Коваль, Б. Мануйлів, Ю. Хижняк наголошували на зміцненні морально-етичних якостей особистості дитини засобами танцю. Н. Георгян, О. Горшкова, Ю. Ушакова, Т. Чурпіта долучилися до розробки завдання щодо формування творчої сфери учнів початкової школи засобами хореографії та ритміки. О. Боголюбська, Ю. Гончаренко, О. Мерлянова досліджували розвиток когнітивної сфери особистості дитини в процесі її знайомства з танцювальним мистецтвом.

І. Бех, І. Зязюн, Л. Масол у своїх працях зазначали, що емоційні почуття та емоційний стан особистості є фундаментальною формою усвідомлення нею своєї індивідуальності й неповторності.

Педагоги-музиканти (Г. Ільїна, С. Руднєва, Е. Фіш) розробили метод цілісного сприймання музики та руху, який корисно використовувати на практиці для гармонійного розвитку емоційно-чуттєвої сфери молодших школярів. А педагоги-хореографи (Л. Бондаренко, М. Боголюбська, К. Василенко) вказують на гармонійність форм, рухів і жестів класичного й народного танців, адже вони ефективно впливають на емоційно-чуттєву сферу особистості дитини, покращують тим самим її настрій і надають впевненості в думках і діях.

Г. Березова зауважила, що заняття хореографією повинно приносити дітям радість. Більше того, відмінне самопочуття дитини, гарний настрій, відсутність страху виявитися незграбним і отримати зауваження від педагога є основними умовами, необхідними для повноцінного розвитку дітей у процесі занять танцями.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблема виховання гармонійної особистості розглядалася й у дослідно-експериментальному

аспекті такими педагогами хореографічної школи, як: Г. Бурцевою, Ю. Голдрич, С. Зубатовим.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розглянути нормативну навчальну дисципліну «Хореографія» у контексті виховання гармонійної особистості; визначити ефективне поєднання музики і танцю щодо розвитку емоційної, творчої, естетичної складових, які сприяють гармонійному формуванню майбутнього покоління.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характеризуючи танень, ми визначаємо, що його становлення відбувається в просторі й часі. Танець існує в часі тому, що всі події в ньому відбуваються одна за одною, із тривалістю, темпом, ритмом рухів і зміною образів. Просторове рішення в танці досягається пересуванням виконавців у різних напрямках, їхнім розташуванням на сценічній площадці. Тому можна сказати, що танець – це дія, яка має розвиток і в часі, і в просторі. Заняття хореографією впливають на розвиток зовнішніх даних дитини, на формування її внутрішнього світу, культуру спілкування, ввічливе відношення одне до одного. Хореографія об'єднує декілька відносно самостійних, відокремлених та разом із тим пов'язаних одне з одним мистецтв. Саме тому хореографія вважається синтетичним мистецтвом, у якому музика оживає в русі, здобуває дотикальну форму, а рухи якби стають помітними. Мальовничість і графічність поз і положень танцюристів, барвистість костюма роблять її подібною до живопису й скульптури. Акторська майстерність танцівників перетворює танець у театральне дійство. Усе це дозволяє використовувати хореографію як засіб естетичного виховання широкого профілю.

Специфіка хореографії визначається її різнобічним впливом на емоційну, творчу, художньо-естетичну сфери людини, вагоме місце в яких надається музиці.

Музика – це мистецтво, у якому ідеї, почуття й переживання передаються ритмічно та інтонаційно організованими звуками. У танці також ідеї, почуття і переживання виражаються ритмічними та інтонаційними засобами організованої пластики. Танець вирішує ті ж завдання естетичного розвитку й виховання дітей, що і музика. У музиці закладені зміст і характер будь-якого танцювального твору. Не може бути танцю без музики і без ритму. Навчання мистецтву танцю відбувається паралельно з музичним вихованням: діти вчать розуміти, слухати і чути музику, органічно поєднуючи в єдине ціле рухи та мелодію [1, с. 67].

Крім формування специфічно музичних якостей, танець дає можливість фізичному розвитку, що стає особливо важливим при досить складному на сьогодні становищі зі здоров'я майбутнього покоління. Танець сприяє не лише фізичному розвитку дітей, а й виробляє в них правильну поставу, упевнену легку ходу, спритність і витонченість. Удосконалення рухових навичок під час навчання хореографії пов'язане з мобілізацією багатьох фізіологічних функцій людського організму: кровообігу, дихання, нервово-м'язової діяльності. Розуміння фізичних можливостей свого тіла сприяє вихованню впевненості в собі, запобігає появі різних комплексів.

Відомі педагоги-хореографи висновують, що «дитячі танці – це вивчення основних засобів виразності (рухи і пози, пластика і міміка, ритм), які пов'язані з емоційними враженнями маленької людини в навколишньому світі. Дитячий танець починається з ритміки, де формується всебічний розвиток дитини, розвиток музичності і ритму, формування творчих здібностей і розвиток індивідуальних якостей дитини засобами музики і ритмічних рухів. Часто ці заняття більше схожі на гру, але в цій грі дитина навчиться тим речам, які дуже знадобляться їй у житті. Впливаючи на розвиток емоційної сфери особистості, удосконалюючи тіло людини фізично, виховуючи через музику духовно, хореографія допомагає набутти впевненості у власних силах, дає поштовх до постійного самовдосконалення та розвитку» [1, с. 260].

Інтелектуальний і творчий потенціал учнів, створення в їхньому середовищі атмосфери переваги сприяє розвитку талановитості, за якою оцінюється робота найбільш обдарованих дітей. Соціально-економічні перетворення в усіх сферах життя суспільства привели до зміни ціннісних орієнтацій в освіті. Провідною метою освіти стає не обсяг засвоєних знань і вмінь, а гармонійний різнобічний розвиток особистості, який дає можливість реалізації унікальних можливостей дитини, сприяє підготовці до життя.

Для досягнення гармонії в розвитку дитини не менше уваги необхідно приділяти її моральному й фізичному вдосконаленню. Також не можна залишати без уваги розвиток емоційної сфери особистості. Актуальність проблеми обдарованих дітей не потребує доведення. А наявні в методиці способи, принципи та методи для розкриття інтелектуального потенціалу дитини поки що недостатньо досліджені й потребують особливої уваги.

У межах навіть інноваційного навчання не створюються необхідні умови для розвитку обдарованих дітей. Немає гідних партнерів для дискусій та спільного пошуку, умов для прояву самостійності. Учитель адаптує свої вимоги до можливостей середнього учня, що виходять за нижню межу зони оптимального розвитку. Інноваційна діяльність учителя повинна бути спрямована на створення цілісної багатоетапної системи виховання обдарованих дітей в умовах сучасної школи.

Мистецтво хореографії – явище загальнолюдське, і має багатовікову історію розвитку. В основі його походження лежить прагнення людини до ритмічного руху, потреба висловити свої емоції засобами пластики, гармонійно пов'язуючи рух і музику.

Історія становлення хореографічного мистецтва – це результат еволюції людської культури, соціальних особливостей кожного часу; це історія народного танцювального мистецтва, практичної діяльності педагогів-хореографів і виконавців різних епох і народів. Танець – це не лише фізичний прояв яких-небудь зовнішніх якостей, не просто показ рухів, а творча фантазія особистості, яка може знаходити яскраві образні порівняння. Поетично загострене сприйняття світу, любов до рідної природи, вміння чути її голоси, помічати найнесподіваніші її прояви – все це дає крила творчій уяві.

Відповідно до завдань сучасної педагогіки робота хореографавикладача повинна бути спрямована на формування гармонійної особистості кожної дитини, що сприяє зростанню її загальної культури, розвиває музикальність, привчає до дисципліни. Починаючи заняття з дітьми, насамперед треба прагнути зацікавити їх, навчити любити і розуміти мистецтво танцю. Ознайомлення з новими видами хореографічного та музичного мистецтва розширює сферу дитячих інтересів, збагачує їх новими враженнями. Оволодіння правильними танцювальними навичками, участь у концертній діяльності, творче ставлення до створення образу – все це розвиває гармонійність особистості.

Хореографія – важливий елемент культури, і повинна вивчатися в загальноосвітній початковій школі нарівні з такими предметами, як: «Музика» та «Образотворче мистецтво». На жаль, досить часто навички, якими оволоділи учні на уроках хореографії, використовуються в різних шкільних заходах необґрунтовано. Наприклад, виконати будь-який танець, щоб «розбавити» інші концертні номери програми або заповнити

хореографічним виступом незручну паузу в будь-якому творчому дійстві. Такі «випадкові» виступи дають позитивний результат лише в одному – учні отримують можливість удосконалити «механічні» навички.

Треба звернути увагу й на певний дефіцит сучасного дитячого репертуару, що призводить до залежності хореографічних постановок від продукту сучасної естради. До репертуару дитячих хореографічних колективів почав проникати стиль «шоу» з привабливими зовнішніми атрибутами, імпульсивністю рухів і доступністю сучасної музики. В умовах відсутності ідейної основи та нерозуміння вікових особливостей зменшується і виховний вплив танцювального мистецтва на формування особистості. У суспільному колі це призвело до втрати художньо-естетичних цінностей, а в особистісному – до формування негативної «Я-концепції», нездатності творчо мислити, проявляти ініціативу, бути самодостатнім.

Використовувати етичні особливості танцю для виховання моральності, дисциплінованості, почуття обов'язку, колективізму, організованості – головна мета освітньо-хореографічного процесу. Навчити дітей танцювальному етикету та сформувати вміння переносити культуру поведінки і спілкування в танці на міжособистісне спілкування в повсякденному житті – все це повинно стати провідним аспектом у роботі викладача-хореографа.

Мистецтво танцю не може існувати без музичного супроводу. Тому успіх викладання хореографії залежить від якості тандема педагога-хореографа та концертмейстера. Успішність дітей на цій творчій ниві багато в чому залежить від того, наскільки грамотно, виразно та емоційно концертмейстер супроводжує навчальний процес, допомагаючи дітям відчувати музику і відобразити її в танцювальній пластиці. Ясне фразування, яскраві динамічні контрасти сприяють більш точному розумінню вихованцями музичного матеріалу, що сприяє результативності занять.

Забезпечення емоційного розвантаження учнів, виховання культури емоцій, зміцнення м'язового корсету засобами танцю, збільшення фізичного навантаження та рухової активності повинно розглядатися як засіб формування здорового способу життя, а також як інструмент у формуванні таких специфічних видів пам'яті, як: моторна, слухова та образна. Вивчення хореографії допомагає розвинути ті сторони особистісного потенціалу учня,

на які зміст інших предметів має обмежений вплив: уяву, активне творче мислення, здатність розглядати явища життя з різних позицій.

Висновки. Отже, гармонійний розвиток особистості та її емоційно-чуттєвої сфери пов'язують із танцювальною творчістю. Діти молодшого шкільного віку становлять інтерес у гармонійному розвитку особистості засобами хореографії, адже саме в цьому віці закладається основа особистості, відбувається орієнтація на розвиток духовності, самореалізації, самовираження і формується світовідчуття, необхідне в подальшому житті. Продуктивність гармонійного виховання дітей засобами хореографії обумовлена її синтезуючим характером, що поєднує в собі музику, ритміку, театр і пластику рухів.

Хореографічне мистецтво є одним із ефективних засобів усебічного розвитку особистості. Крім того, хореографічне мистецтво найуспішніше реалізує розвиток зорових, слухових і рухових форм чуттєвого й емоційного сприйняття світу, знімає розумову втому і дає додатковий імпульс для інтелектуальної діяльності. Відтворення учнями пластичних рухів, змістовно наповнених думками, емоціями, почуттями, сприятиме активізації зв'язків між їхнім внутрішнім станом і фізичними проявами. Хореографічна творчість сприяє підвищенню в молодших школярів рівня емоційно-чуттєвого розвитку, естетичних уявлень, понять, естетичної культури, творчого потенціалу, закладає основи знань світового мистецтва. Також простежується безсумнівний позитивний ефект впливу занять танцем на емоційне, художньо-естетичне сприйняття, на фізичний розвиток дітей, на їхній стан здоров'я. Поєднання всіх цих якостей особистості складає основний зміст її всебічного й гармонійного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березова Г. А. Классический танец в детских хореографических коллективах / Берёзова Г. А. – Киев: «МУЗИЧНА УКРАЇНА», 1979. – 260 с.
2. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте./ Выготский Л. С., М.: Просвещение, 1991. – 90 с.
3. Гармония мысли и чувства. Материалы опытно-экспериментальной работы по созданию школы самореализации личности на художественно-эстетической основе. Тюмень: Изд-во «Вектор Бук», 1999. – 164 с.
4. Вайнфельд О. Музыка, движение, фантазия / О. Вайнфельд. СПб.: Детство-пресс, 2002. – 276 с.
5. Ващенко Л. Інновації в освіті // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; відповід. ред. В. Г. Кремень.- Київ:Юрінком Інтер, 2008, – 1040 с.
6. Горшкова Е. От жеста к танцу / Е. Горшкова. – Москва: ГНОМид, 2003. – 188 с.

7. Кузьмина Н. Способности, одаренность, талант учителя / Н. Кузьмина, Ленинград, 1985. – 246 с.
8. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К.: Райдуга, 1994. – 112 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Berezova, G. A. (1979). *Klassicheskiy tanets v detskikh khoreograficheskikh kollektivakh* [Classical dance in children's choreographic groups]. Kyiv: «MUZYCHNA UKRAINA» [in Russian].
2. Vygotskiy, L. S. (1991). *Voobrazheniye i tvorchestvo v detskom vozraste* [Imagination and creativity in childhood]. Moscow: Prosveshcheniye [in Russian].
3. *Garmoniya mysli i chuvstva. Materialy opytно-eksperimentalnoy raboty po sozdaniyu shkoly samorealizatsii lichnosti na khudozhestvenno-esteticheskoy osnove.* (1999). [Harmony of the thought and feeling. Materials of experimental work on the creation of a school of personality's self-realization on an artistic-aesthetic basis]. Tyumen: Izd-vo «Vektor Buk» [in Russian].
4. Vaynfeld, O. (2002). *Muzyka, dvizheniye, fantaziya* [Music, movement, fantasy]. Saint Petersburg: Detstvo-press [in Russian].
5. Vashchenko, L., & Kremen, V. G. (2008). Innovatsii v osviti. [Innovations in Education] *Entsiklopediia osvity – Educational encyclopedia.* Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
6. Gorshkova, E. (2003). *Ot zhesta k tantsu* [From gesture to dance]. Moscow: GNOMiD [in Russian].
7. Kuzmina, N. (1985). *Sposobnosti, odarennost, talant uchitelya* [Teacher's abilities, giftedness and talent]. Leningrad [in Russian].
8. *Derzhavna natsionalna prohrama «Osvita»* [State national program “Education”]. (1994). Kyiv: Raiduha [in Ukrainian].